

HRVATSKA U KRALJEVSTVU SHS I U NDH (1918-1945)**IVO GOLDSTEIN**

Jasno je da se u ovom referatu nisam doslovno mogao držati teme – jer "evropske integracije" u današnjem smislu ne postoje. Stoga govorim o "Hrvatskoj u evropskom kontekstu", odnosno koliko su hrvatska politička i društvena stvarnost bile dio evropskog okruženja i s njim povezane. Dakle, pitanje je: Hrvatska u Evropi – Evropa u Hrvatskoj. No, da bi se odgovorilo na to pitanje trebala bi mnogo dublja analiza i mnogo više prostora i nikad ne bismo došli do konačnih i za sve zadovoljavajućih odgovora, stoga u ovom izlaganju samo nabacujem neke teze.

Dobio sam zadatak da obradim dva na prvi pogled tako raznorodna razdoblja – u prvom je Hrvatska bila u jugoslavenskom okviru, u drugom se našla tobože samostalna, ali u simbiozi s Bosnom i Hercegovinom. No, formalnopravno, odnosno sukladno međunarodnom pravu, radi se o razdoblju u kojem je postojala monarhistička Jugoslavija.

Ovaj moj tekst nužno, htio to ja ili ne, implicira pitanje što je to bila Jugoslavija. Kao što je objašnjenje kakav je bio položaj Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji bio izazov za nekoliko generacija hrvatskih historičara tako i pitanje kakav je bio položaj Hrvatske u Jugoslaviji ostaje izazov i za hrvatsku historiografiju početkom 21. stoljeća, pa i u sljedećih nekoliko desetljeća. Drugim riječima, postavlja se pitanje kako je jugoslavenski okvir djelovao na hrvatsko društvo. Drugi je problem kako pozicionirati ustašku ideologiju u evropskom kontekstu i kako ocijeniti egzistenciju Nezavisne Države Hrvatske. Treće je pitanje kako pozicionirati i ocijeniti komunističku ideju.

Govoreći o Jugoslaviji - smije li se razmišljati poput Miroslava Krleže koji jugoslavensko ujedinjenje ne smatra ni "rojalističkom" niti "romantičnom" integracijom, već "trajnim simptomom višeg stepena kulturne svijesti".¹ U povijesti Krleža, sukladno svojem cjelokupnom svjetonazoru, vidi fatalističke motive – "ratovi, okupacije i ustanici fatalni su motiv naše egzistencije na Dunavu i na Balkanu".² Nasuprot tome stoji stvaranje Jugoslavije koje, po Krleži, onemogućuje takve ratove, okupacije i ustanke. Krležu je barem dijelom demantirala sama povijest: upravo je monarhistička Jugoslavija završila

---

1) *Prolegomena za Enciklopediju Jugoslavije*, u: M. Krleža, *99 varijacija, lexicographica, eseji i zapisi*, Beograd 1972, 65.

2) *Prolegomena za Enciklopediju Jugoslavije*, 36.

svoju egzistenciju u krvi, a ratovi 1991-1995. godine vuku svoje korijene iz vremena socijalističke Jugoslavije koju je Krleža gotovo divinizirao. Da li je Jugoslavija bila, posebno uzimajući u obzir Hrvatsku i pri tome misleći i na socijalističko razdoblje – idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda? Nema jednostavnih odgovora na to, ukoliko se ne zadovoljimo lapidarnom, lakonskom dosjetkom – bila je sve to i ništa od toga.

Raspadom Monarhije 1918, više diktatom općih prilika, a manje voljom političke elite i ponajmanje širih slojeva, Hrvatska postaje dio nove države - Jugoslavije. Ona je obuhvatila prostor od Alpa gotovo do Egejskog mora, koji od 4. stoljeća nikad nije bio pod jedinstvenom upravom. Novi je državni okvir Hrvatsku stavljao u posve novu situaciju: razgrađeno je za Hrvatsku stoljećima važno srednjoevropsko okruženje, a zauzvrat se nastojala stvoriti nova kulturna i nacionalna samosvijest južnoslavenskih/jugoslavenskih naroda. Bilo da se promovirala ideja o zasebnim narodima, bilo jugoslavenski nacionalni unitarizam, nacionalne su dileme trajno bile u središtu pažnje, a narasle društvene suprotnosti i sve brojnije radništvo nametali su i klasno pitanje. Nudila su se različita rješenja, među kojima su postupno sve više maha dobivali totalitarni koncepti, desni ili lijevi. Kako se približavao Drugi svjetski rat, razvoj političkih prilika, osobito međunarodnih, nije išao na ruku građansko-demokratskim rješenjima.

Za razumijevanje onoga što se događalo nakon 1918. u novoj državi važno je spoznati što je uneseno u nju kao miraz.

Srbija je u Jugoslaviju 1918. godine ušla s uvjerenjem da joj je dinastija Karađorđevića od 1903. do 1914. razvila najliberalniji sustav u Evropi. U kasnijim desetljećima, a pogotovo od osamdesetih godina 20. stoljeća, to je postao mit.³ Slobode su bile zasnovane na francuskom ustavu i drugim liberalnim zakonskim odredbama, ali su one bile samo normativne – sudovi su odbacivali policijske odluke o cenzuriranju nekih novina, ali onda bi nepoznati batinaši stizali u tiskare koje su te listove štampali i razbijali strojeve. U naizgled liberalnom društvu dominantna je ideologija bila ona koja je propagirala jednakost u siromaštvu, odbacivala svaki individualizam. Istovremeno, ta je ideologija bila antiurbana, antiliberalna, kolektivistička i egalitarnistička. Politički diskurs bio je ratni – političari su, govoreći o rješavanju prijepornih pitanja, spominjali borbu i rat, govoreći o svojim političkim protivnicima, spominjali dušmane i krvne neprijatelje. Po toj logici svaki politički protivnik jest zapravo neprijatelj. Tadašnji srpski vladajući sustav jedan je opozicijski list nazvao "stambulovštinom" - po bugarskom premijeru Stefanu Nikolovu Stambulovu (1854-1895) koji je despotski vladao zemljom između 1887. i 1894. godine. Bio je to sustav u kojem građani formalno imaju sva prava, ali ne smiju nijedno upotrebljavati – formalno, to je negacija svake slobode. Srpski vladajući sloj demokraciju je smatrao vladavinom većine u kojoj se manjinska prava mogu ostvariti onda kada ta manjina postane većina. Svi ovi elementi – tradicionalna represivnost, zaostalost i primitivizam – pretočeni su i u novi državni okvir i društvo u koji je Srbija ušla nakon 1918. godine. Osim toga, valja uzeti u obzir da je Srbija bila teško izranjavljena ratom, ali obodrena trijumfalnom pobjedom i već nastajućim legendama o maršu na Drinu, Kajmakčalanu.

U zajednicu s takvom Srbijom ušla je, između ostalih, i Hrvatska. Ona je potkraj 1918. bila prestrašena mogućim crnim scenarijima komadanja, pa je realistima zajednica sa Srbijom izgledala kao izbor najmanjega zla.

---

3) Dubravka Stojanović, Srbija i demokratija 1903-1914, Beograd 2003.

U Hrvata je početkom druge polovine 19. st. jugoslavizam stvoren na temeljima ilirizma (iako se izričito ograđuje od ilirskog imena i njegova značenja) kao svojevrsna nadnacionalna ideja: prvotno se zalaže za povezivanje Južnih Slavena u Monarhiji u revoluciji 1848/9. U njemu se hrvatstvo, tj. hrvatski nacionalni osjećaj povezuje sa širim osjećajem prije svega kulturne pripadnosti slavenstvu i južnoslavenstvu kao okviru, čak uvjetu opstanka malobrojne i slabe hrvatske nacije. Jugoslavenska ideologija imat će u Hrvatskoj mnogobrojne tumače odnosno više struja koje će na različite načine vidjeti odnos hrvatstva i jugoslavenstva. Njihov stav ovisit će o mnogim faktorima, među ostalim i o događajima u Monarhiji i na Balkanu, te o odnosima sa Srbijom i razvoju srpske nacionalnointegracijske ideologije. Glavni ideolog jugoslavenstva bio je Franjo Rački ali, uz to, kao historičar i političar, branitelj hrvatskoga državnoga prava. Jugoslavizam mobilizira obrazovane pojedince za stvaranje moderne građanske kulture. Svojim prepletanjem hrvatstva i jugoslavenstva jugoslavizam obilježava književnost, borbu za standardni jezik i historiografiju. Ideja jugoslavizma u Hrvata je desetljećima podrazumijevala kulturno zbližavanje južnoslavenskih naroda, time stvaranje vlastitih kultura koje imaju specifična obilježja s nejasnom idejom da bi se u budućnosti mogla stvarati zajednička država. No, bilo je posve nejasno u kojim granicama. Na samom kraju rata, po osnutku Države SHS – praktički više i nije bilo izbora. Država SHS bila je nepriznata u svijetu, prestrašena talijanskim napredovanjem, izložena manipulacijama, spekulacijama i diplomatskim igrama, bez vlastite oružane sile te je njezino vodstvo bilo prisiljeno na hitne korake. U načelu se prihvaćala zajednička država sa Srbijom, ali se upozorenja da se “ne ide kao guske u maglu” jednostavno nisu mogla uzeti u obzir.⁴

Nova jugoslavenska državna zajednica integrirala je krajeve s vrlo raznolikim obilježjima društveno-ekonomskih odnosa, oblikovanima još u doba kada su oni bili u sastavu drugih država – u Austro-Ugarskoj je industrijski bila najrazvijenija bila Češka, donekle Austrija i Mađarska, a hrvatske zemlje, Slovenija, Vojvodina te pogotovo Bosna i Hercegovina bili su najnerazvijeniji dijelovi Monarhije. Međutim, to su bili industrijski najrazvijeniji dijelovi u novoj državi. U neke dijelove nekadašnje Kraljevine Srbije, u tanak sloj građanskog stanovništva, prodirali su prve građanske navike, ali i dalje daleko od načina življenja razvijenijih stranih građanskih sredina. Osmanska vladavina na Kosovu i na Metohiji, u Makedoniji i Sandžaku ostavila je neizbrisive tragove zaostalosti u društvenim odnosima, životnim i radnim navikama, privredi, trgovini, zdravstvu. I agrarni režimi bili su bitno različiti: u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini u značajnoj je mjeri još postojao veliki posjed. Srbija je još od početka 19. stoljeća bila uglavnom zemlja sitnih parcela. U Dalmaciji je stanje karakteriziralo postojanje kolonatskih odnosa, a čivčija u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i na Metohiji.⁵

Usprkos tome što su se s vremenom sve više kidale vrlo važne veze sa srednjom Evropom, posebice Bečom i Budimpeštom, pa i Pragom, hrvatska se ekonomija dobro snašla u novoj zajednici: i Hrvatska je bila pretežno poljoprivredna zemlja (tek je u dvadesetima postotak o poljoprivredi ovisna stanovništva pao ispod 70%), ali je njena

---

4) Riječi Stjepana Radića koje su vremenom dobile mitsko značenje nikako ne znače da se Radić tada protivio uspostavi Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, već je tražio da se dobiju određene garancije kako će srpska strana poštivati obveze uglavljene prethodnim dogovorima – vidi, S. Radić, *Politički spisi*, Zagreb 1971, 323-335; B. Krizman, *Stjepan Radić 1918. godine*, *Historijski pregled* 5, Zagreb 1959, 270-279; B. Boban, *Stjepan Radić i Država SHS*, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26, Zagreb 1993, 234-236.

5) B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Beograd 1988, 32. Čivčija = kmet u zemljama Osmanskog Carstva u odnosu na posjednika zemlje na kojoj živi i radi; bezemljaš – vidi, V. Anić – I. Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 2000, 249.

industrija ipak bila bitno jača nego u slabije razvijenim istočnijim krajevima nove države. Tako je hrvatska industrija, posebice drvna, dobila sigurna unutrašnja tržišta.⁶ Zagreb, pa dijelom i Hrvatska, u svega nekoliko godina nakon svjetskoga rata doživljava dramatičnu transformaciju – u vrijeme Austro-Ugarske bio je to prostor koji je živio kao agrarni privjesak jedne imperije; industrijski su centri bili daleko (ponajprije u Češkoj i Mađarskoj), a njihova je proizvodnja činila suvišnim stvaranje industrije u Hrvatskoj. Nakon rata, Hrvatska i Zagreb, odsječeni od svojih ranijih snabdjevača, dobivaju snažan poticaj da postanu snabdjevač jednog posve novog političkog i ekonomskog prostora, s agrarnim potencijalom koji je bio mnogo veći negoli su bile hrvatske potrebe, ali i s industrijskim potencijalom koji je postao ovisan o Hrvatskoj i Zagrebu kao organizacijskom, financijskom i poduzetničkom središtu.

Tradicija i iskustvo u novčarskom poslovanju osigurali su zagrebačkom, pa i hrvatskom poduzetništvu općenito, vodeće mjesto osobito u financijskom životu jugoslavenske monarhije. U Zagrebu je 1931. bilo skoro 200 novčarskih i srodnih društava, od toga 75 banaka ili štedionica i 38 osiguravajućih društava. Posredstvom zagrebačkih bankovnih zavoda uključivali su se u jugoslavensku ekonomiju i utjecajni međunarodni financijski krugovi.⁷ Zagreb postaje i vodeće trgovačko središte na prostoru tadašnje države.

Od periferije moćnoga Carstva Hrvatska postaje centar jedne periferne evropske države. No, te će povoljne ekonomske okolnosti za Hrvatsku biti tek privremene, trajat će do početka tridesetih, do velike ekonomske krize i sve snažnije intervencionističke politike u ekonomskom životu, dirigitirane iz beogradskog središta.

Valja sva ova događanja staviti u politički i društveni kontekst – u čitavom međuratnom razdoblju stvorena je jedna vrlo reducirana, limitirana demokracija s jakim represivnim aparatom koji je bio obilježen centralizmom, hegemonizmom i velikosrpsvom. Beogradski su se vlastodršci jednostavno nastavili ponašati na način kao i prije rata – osim toga, nametali su Hrvatskoj i Hrvatima i drugim regijama i narodima velikosrpski koncept koji velika većina Hrvata nije mogla prihvatiti, a taj se ionako mali broj smanjivao kako se bližio Drugi svjetski rat. Iz perspektive beogradskih vlastodržaca moglo se činiti da se radi o problemima u jedinstvenoj, unitarnoj državi i da to nije nacionalno pitanje. Beogradska vlast nije shvaćala a kasnije nije željela shvatiti da su procesi integracija nacionalnih individualiteta i kod Srba i kod Hrvata i kod Slovenaca bili u završnoj fazi ili već završeni. Drugim riječima, nisu shvaćali da ih je prekasno (ako ih je i prije bilo moguće) kanalizirati prema stvaranju jedinstvene nacije, odnosno, da se radi o ireverzibilnom procesu. Kada se njihov koncept suočio s otporom, u tradicionalnoj maniri represivnog režima reagirali su represijom. Priznali su postojanje "hrvatskog pitanja" tek u drugoj polovini tridesetih, preplašeni vanjskim i unutarnjim pritiscima, ali je tada već bilo prekasno. Iz hrvatske perspektive, posve logično, radilo se o nacionalnom problemu! Narasle društvene suprotnosti vodile su 1941. raspadu te države koja se nakon 1943/1945. rekonstituirala na značajno drugačiji način.

Kako se primicao Drugi svjetski rat režim se sve više priklanjao desnim konceptima, a uspostavom Banovine Hrvatske dio represivnog aparata počeo je djelovati i u Zagrebu, ne samo u Beogradu. Sve je to vrlo slično stanju u okruženju – u Mađarskoj, Rumunjskoj, dijelom i u Austriji do 1938. godine.

6) Kratki pregled privrednog razvoja Hrvatske i Zagreba – M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973, 10-12; I. Kampuš – I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, II. izdanje, Zagreb 1994, 255 i d.

7) Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, 260-262.

Zakašnjelo oblikovanje i pogotovo mogućnosti realizacije nacionalnointegracijskih ideologija i rješavanja nacionalnih pitanja pogoduje stvaranju ekstremizama i potiču ideje o radikalnim rješenjima.

Ustaška ideologija zagovara "novi poredak" prema talijansko-njemačkom modelu: kult nacije, države i vođe. Totalitarna ideja najsazetije je izražena u programatskom tekstu u listu *Ustaša* iz lipnja 1941: "U ustaškoj državi, koju su stvorili Poglavnik i njegove ustaše, mora se ustaški misliti, ustaški govoriti i što je najglavnije - ustaški raditi. Jednom riječi, čitav život u NDH mora biti ustaški".⁸

Ustaška ideologija (osim povezivanja s nacizmom i fašizmom) ruralno pretpostavlja urbanom. Onim dijelom koji proizlazi iz konkretnih hrvatskih prilika, ustaštvo kao ideologija jest proizvod siromašnog agrarnog društva u dubokoj krizi identiteta i malograđanskog društva u nastajanju.

S jedne strane, ustašku ideologiju izgrađivali Pavelić, Vladimir Singer i drugi u emigraciji, a svoj su značajan doprinos davali i ekstremistički nastrojani intelektualci koji su djelovali u Hrvatskoj – prije svega Kerubin Šegvić i Stjepan Buć, ali i Filip Lukas, Mladen Lorković te neki drugi,⁹ nadahnjujući se tekstovima koji su stizali iz tadašnje Njemačke i Italije. Eugen Dido Kvaternik i Maks Luburić boravili su 1941. u Njemačkoj i otamo donijeli mnoga saznanja o ustroju logorskog sustava.¹⁰ Pa ipak, nije sve tako jednostavno – Nezavisnu Državu Hrvatsku tek su jednim dijelom izgrađivali znanjem oboružani intelektualci, poput Milovana Žanića. Ivan Oršanić je prije i za vrijeme rata u nekim člancima smišljao državni ustroj sličan fašističkom korporativizmu, ali je bio marginaliziran – Vladimir Židovec tvrdi da je to bio "opširno i detaljno razrađen plan o tome kako se ima izgraditi nova država. Tu su bile obuhvaćene sve socijalne, političke i ekonomske pretpostavke za to ... taj je plan dobio A. Pavelić još u emigraciji, ali mu nije ni na kraj pameti bilo da se na njih obazire".¹¹

Antiintelektualizam je jedna od ključnih odlika provedbe ustaške ideologije - Vladimir Židovec, jedan od najlucidnijih analitičara ustaškog pokreta "iznutra", tvrdio je da se Pavelić okružio "primitivcima". Po Židovcu Pavelić je intelektualce smatrao "labavima" i "nestalnim". Pod time je podrazumijevao da mu se intelektualci "nisu htjeli onako slijepo i bezuvjetno podvrći, kako su to činili primitivci", ponajprije s obzirom na "kritički stav kojeg intelektualac uzimlje nasuprot diktatorskih metoda ... intelektualno Pavelić je bio izrazito slab. Sigurno je i to jedan od odlučujućih motiva za njegovu izrazitu sumnjičavost spram pravih intelektualaca (uostalom slično kao i kod Hitlera) ... u njegovoj bližoj okolini mogli su se naći samo ili ljudi povodljiva karaktera te bez čvrstoće, kao razni Artukovići, braća Frkovići, Dumandžići, Lovre Sušići ... ili pak beskarakterni i ambiciozni karijeristi i laktaši tipa jednog A. Nikšića, Stijepe Perića, Vrančića, Koška i sličnih, koji su bili kadri gaziti preko svih moralnih prepreka i sposobni na sve!".¹²

NDH je imala strašnu negativnu selekciju: "razuman državnik Mili Budaku za vrijeme NDH dao bi samo jedno jedino mjesto, a to je mjesto predsjednika društva književnika".

---

8) *Ustaša, Ustaša*, 2, Zagreb 13. 6. 1941.

9) Vidi, I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1945*, Zagreb 2004, 519-530.

10) Izjava Vjekoslava Luburića u zapisniku od 5. 11. 1941, Hrvatski državni arhiv (HDA), MUP RH, spis II-91, USIKS 337/41, 813-814; HDA, 013.2.30, Dosje Ljubo Miloš, 10, 64; A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Beograd – Jasenovac 1986, knj. 2, 1061; Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945, Zagreb 2003, 69-70.

11) HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 42, 43.

12) HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 46.

Pavelić se rugao Budaku u vrijeme kada je obnašao dužnost ministra vanjskih poslova!¹³

Uspostava NDH i njezino četverogodišnje postojanje također sa sobom nosi proturječne značajke – s jedne strane, radi se o sustavu koji je negirao mnoge civilizacijske dosege dotadašnjih demokratskih sustava, s druge, to je bio sustav koji je tada vladao većim dijelom evropskog teritorija. "Pavelić je u 12 godina emigracije usvojio više nego autoritativni sistem vladavine, tj. sistem osobne despocije, po uzoru na Mussolinija. U njegovim očima i njegovoj svijesti država nije bila organ i izražaj volje naroda, nego organ i sredstvo u rukama autoritativnih vlastodržaca, za podčinjenje i upokorenje volje naroda".¹⁴ Na drugom mjestu Kvaternik se slaže da Pavelić nije u emigraciji "učio ništa, osim što je proučavao metode i način vladanja po Machiavelliju".¹⁵

Što je to NDH? Dati precizan odgovor ili odgovore na to pitanje nije lako, jer, radi se, treba li to uopće naglašavati, o jednom od ključnih pitanja iz povijesti Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj. U takvim razmišljanjima, valja poći od nekih, nadam se, nedvojbenih pretpostavki. Drugi svjetski rat i u Hrvatskoj i u svijetu uopće vrlo je kompleksno događanje koje se mora promatrati na mnogo razina, ali valja prihvatiti bez ostatka da, bez obzira na napravljene krive poteze i počinjene zločine, koje su činile sve zaraćene strane, treba uvijek znati tko je u tom ratu bio na pravoj, a tko na krivoj strani. Ne treba nikada gubiti iz vida da je na jednoj strani bilo iskonsko Zlo koje je klasificiralo ljude na prave i krive po onome što su stekli rođenjem, a da je druga strana branila čovječanstvo od toga Zla.

Netko će reći, i zašto mu ne dati za pravo, da NDH nije imala ništa s hrvatskim političkim tradicijama niti s političkim koncepcijama (jer između Ante Starčevića i Ante Pavelića golema je razlika, zapravo provalija, u svakom smislu)¹⁶, stvarnim potrebama i ciljevima većine Hrvata... Nezavisnu Državu Hrvatsku, Antu Pavelića i njegove najbliže suradnike te ustaški režim u cjelini valja ocjenjivati samo po njihovim djelima. Istraživanje tih djela neizbježno dovodi do zaključka da je Nezavisna Država Hrvatska proglašena u strašno vrijeme, da su je proglasili ekstremni politički elementi, pod pokroviteljem koji im je bio sklon; da je djelovala po izopačenim načelima, služeći tiranima te da nije mogla ni skončati nego na tragičan način.

Već spomenuti Vladimir Židovec smatra da je Pavelić dobio upravu nad državom u travnju 1941. "nakon one fantastične igre slučaja".¹⁷ Dobro je tu "igru slučaja" definirao Mile Budak u poznatom gospićkom govoru: "Poglavnik je stvorio državu usprkos svih neprilika, ne pitajući dozvole ni od koga, ne tražeći blagoslova ni od koga, ne tražeći sporazuma ni skim, osim s našim velikim susjedima, koji su i jedini bili u stanju da nam pomognu, kao što su nam i pomogli, a to su Njemački Reich i fašistička Italija".¹⁸

U Drugom svjetskom ratu na teritoriju Hrvatske nije bilo relativnog mira kao u zemljama u sličnom položaju – u Slovačkoj, Rumunjskoj, Mađarskoj ili Bugarskoj. Mnogobrojni zločini i potom velike ratne operacije odvijali su se praktički od upada sila Osovine na hrvatski prostor. S tim je u vezi i činjenica da je domaće stanovništvo u odnosu na ta zbivanja bilo oštrije diferencirano negoli u većini drugih zemalja pod okupacijom ili utjecajem nacističke Njemačke: bilo je relativno više pristaša ustaša, ali i relativno

13) HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 50.

14) Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika, sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997, 179.

15) Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika, sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997, 165.

16) O neuspješnim pokušajima proustaški nastrojenih intelektualaca da Starčevićovo učenje prikažu kao temelj ustaštva, vidi, Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 516-517.

17) HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 54.

18) Hrvatski narod, Zagreb, 4. lipanj 1941.

još više domaćeg otpora ustaškom režimu i okupatorskim snagama. Andrija Artuković i Eugen Dido Kvaternik nisu bili sami u organizaciji ubijanja - "svijesni i proračunati upravljači i autori koljačkog plana bili su sam Pavelić i najintimniji krug oko njega (Budak, Lorković, Puk, Dido Kvaternik itd.), rukovodioci na terenu bili su ljudi poput Gutića, Luburića, V. Tomića itd., dok su brojni izvršitelji koljači često bili nesvjesno oruđe pravih krivaca, zaslijepljeni rasnim i drugim teorijama".¹⁹ S druge strane, ni Slavko Komar i Ivan Šibl nisu sami bacali bombe i odlazili u partizane.

S druge strane, valja nešto reći i o komunističkoj ideji i o komunističkom pokretu koji je također presudno obilježio razdoblje od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskoga rata. Na široko rasprostranjenom socijalnom nezadovoljstvu na jugoslavenskom prostoru ujedinjenjem socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka izrasla prilično jaka Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Do lipnja 1920, dok u njoj nije posve prevladala revolucionarna, lenjinistička struja, zvala se Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista).²⁰ Na jedinim izborima na kojima su sudjelovali - potkraj 1920. - izašli su s programom koji je, ne otklanjajući posve put polaganih reformi i parlamentarizam, zagovarao klasnu borbu i socijalističku revoluciju. U Hrvatskoj su komunisti bili jači nego u drugim dijelovima nove države.

Zbog teških progona Komunistička je partija u doba šestojanuarske diktature zapravo prestala funkcionirati, a vodstvo je pobjeglo u inozemstvo, ali je u drugoj polovini tridesetih opet pojačala aktivnost: sve je više stanovnika gradova, ali i sela osjećalo socijalne probleme kao bitne, a komunisti su to znali iskoristiti te su bili sve aktivniji. Unutar KP Jugoslavije 1937. osnovane su KP Hrvatske i KP Slovenije, čime su komunisti omogućili formuliranje samosvojne nacionalne politike i iskazali veće razumijevanje nacionalnog problema.

I prije i za vrijeme rata partija i Josip Broz Tito su nekritički prihvaćali neka staljinistička rješenja, ali su ih znali i otkloniti, ako su vidjeli da ih stvarnost demantira. Tako su po rigidnim koncepcijama započeli ustanak – tvrdilo se naime da revoluciju treba početi u gradovima. No, ubrzo se pokazalo da te unaprijed nametnute sheme donose samo velike žrtve u komunističkim redovima. Josipu Brozu Titu je to postalo jasno svakako prije negoli nekim aktivistima na terenu (primjerice, Josipu Krašu, Radi Končaru i drugima). U međuvremenu, ustanak se, tek djelomično zahvaljujući komunistima, razbuktao na posve drugačijim osnovama.

Narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj i u cijeloj Jugoslaviji bio je specifičan dio velike antifašističke koalicije. Naime, savezništva se ostvaruju na više razina: Komunistička partija Jugoslavije bila je i dio komunističke fronte na čelu sa SSSR-om. Osim toga, kako se rat primiče kraju, tako jugoslavenski antifašistički pokret potencijalno, a potom i stvarno surađuje s antifašistima u Albaniji i Grčkoj, s kojima se nastoji, a dijelom i uspijeva i politički i operativno ujediniti.

Antifašistički pokret u Hrvatskoj dao je značajan doprinos antifašističkoj koaliciji. Hrvatski antifašistički pokret bio je vrlo važan i zapravo najjači (uz bosanskohercegovački) dio jugoslavenskog antifašističkog pokreta, pa je slijedom toga bio i najjači antifašistički pokret u Evropi, ne računajući okupirane dijelove SSSR-a.

---

19) HDA, fond MUP SRH, 013.0.3, Dizdar, Ustaštvo i NDH, 55; vidi, slično, HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 138; Viktor Gutić isticao se progonima Srba, na što su upozoravali i Nijemci - vidi, *Tko je tko u NDH*, 145.

20) *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 71.

Isprepletenost političkih različitosti i utjecaja unutar velike antifašističke koalicije i unutar komunističke fronte reflektirala se u četiri ratne godine i na antifašistički pokret u tadašnjoj Jugoslaviji, kao i na posebnosti NOB-a u Hrvatskoj u odnosu na općejugoslavenski NOB.²¹

Programski deklarirana borba za nacionalnu ravnopravnost, kao jedna od specifičnih političkih komponenti jugoslavenskog antifašizma i NOB-a, pružala je osnovu za stanoviti stupanj autonomije hrvatskog antifašizma i hrvatskog NOB-a unutar općejugoslavenske cjeline. Ta je autonomnost povremeno bila sputavana centralističkim ustrojstvom KPJ kao predvodničke snage, ali se usprkos tome održavala zahvaljujući autohtonim korijenima hrvatskog antifašizma koji su izvirali iz specifičnih političkih okolnosti u Hrvatskoj.

U hrvatskom antifašističkom pokretu, pa i u cjelokupnoj NOB-u na teritoriju Jugoslavije, komunisti su uvijek imali ključne funkcije. KP Hrvatske bila je glavna organizatorska i predvodnička snaga ratnog antifašizma i NOB-a u Hrvatskoj, a u širim jugoslavenskim razmjerima bila je to KP Jugoslavije. Tijekom ratnih godina, kako su se osnivale razne organizacije, potom i državna tijela, i u onima koje su imale antifašistički predznak, bili su zastupljeni pojedinci iz različitih političkih stranaka, ali su njima praktički rukovodili komunisti. I nadalje su nastupali s antifašističkim i demokratskim programima i parolama, ali, kako se primicao kraj rata, sve je više postajalo jasno da će učiniti sve kako ni poslije rata ne bi ispustili vlast iz svojih ruku. Stoga su se antifašističke parole, odnosno borba protiv neprijatelja, stalno i neraskidivo vezale uz tipično komunističke parole, dakle one o socijalnoj pravdi i vlasti "radnika i seljaka".

Svojom autohtonom snagom Narodnooslobodilački pokret je umnogome samostalno, neovisno o vanjskim čimbenicima, određivao zbivanja na hrvatskom teritoriju. Na neki je način paradoksalno da je tek kada je ojačao tijekom prvih godina rata, iako u stalnom sukobu s njemačkim i talijanskim okupatorima te jedinicama NDH i četnicima, morao sve više voditi računa o međunarodnim okolnostima. Razlog je tome bio, naravno, rasplet događanja nakon rata. No, to je ipak tema sljedećeg referata.

---

21) I. Goldstein, *Autohtonost i autonomnost NOP-a u Hrvatskoj*, Historijski zbornik 55, Zagreb 2002, 246-251.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LVI-LVII
ZAGREB 2003.-2004.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LVI-LVII, str.1-259, Zagreb 2003.-2004.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor

Mirjana Gross

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clío

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:

Horetzky